

СУЧАСНЕ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ТА ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

Перехід до ринкової економіки в Україні супроводжується глибокими деформаціями в житті суспільства, що негативно впливає на всі складові відтворення населення, загострюючи демографічну кризу, яка характеризується погіршенням його якісних і кількісних характеристик. За останні п'ять років природне скорочення населення склало 1797,5 тис. осіб, тобто населення в середньому щорічно зменшується на 359,5 тис. осіб. Серед основних чинників цього негативного процесу є надзвичайна низька народжуваність, яка не забезпечує навіть простого відтворення населення та висока смертність. Якщо в найближчому майбутньому не розробити ефективну систему заходів стимулювання народжуваності, то може бути перейдена та межа, за якої не буде підстав для надії на відносно близький вихід із цієї ситуації. Таким чином, назріла нагальна необхідність формування національної демографічної політики, здатної запобігти подальшому поглибленню кризового стану демореальності.

Проблемами демографічної політики займалися такі відомі українські та російські демографи як С.І. Пиріжков, В.С. Стешенко, В.П. Піскунов, О.Я. Кваша, М. Клупт [1, 2, 3] та ін. Але багато питань в області вивчення проблем демографічної політики залишаються недостатньо розробленими, насамперед: визначення ефективності демографічної політики, а також її національні та регіональні особливості.

Метою статті є на тлі сучасної тенденції динаміки народжуваності зрозуміти причини змін в її характері і запропонувати адаптовані заходи демографічної політики в Україні. Відповідно до поставленої мети було визначено характер повікової народжуваності; виявлені основні тенденції формування рівня народжуваності, досліджено їх вікову трансформацію; сформульовані основні положення по вдосконаленню демографічної політики в області регулювання народжуваності.

Практична відсутність демографічної політики в Україні пов'язана не лише з кризовим станом суспільства, але й з практикою її проведення в недалекому минулому. В Україні, як і в СРСР в цілому, демографічна політика ґрунтувалась на вузькому розумінні відтворення населення й історично була зорієнтована на підвищення народжуваності шляхом допомоги сім'ям з дітьми, хоча не виконувала і не могла виконувати цю роль у тій мірі, в якій від неї очікувалося, оскільки вона не була комплексною системою заходів, спрямованих на підвищення народжуваності. Свідомостю неефективності цих заходів стало стійке падіння народжуваності, починаючи з 70-х років минулого століття. Особливо ця ситуація погіршилась наприкінці ХХ – початку ХХІ століття. Проілюструємо це на прикладі Одеської області.

За період 2002-2005 рр. в Одеській області зареєстровано 66896 народжень, що приблизно на 5,6 тис. народжень більше, ніж було б при збереженні рівня народжуваності 2001 р. (8,2 народження на тисячу жителів). Як і в цілому по Україні, в області, починаючи з 2000 року, відмічається зростання показників народжуваності. В порівнянні з 2001 роком загальний коефіцієнт народжуваності збільшився на 17,1%, а з 2003 роком – на 4,3%. Проте, необхідно враховувати велику залежність цього показника від структурних чинників.

Таблиця 1

Динаміка чисел народжень і показників народжуваності в Одеській області за 2001-2004 рр.

Рік	Число народжень			Сумарний коефіцієнт народжуваності	Частка третіх та наступних народжень, %
	абсолютне число	на 1000 жителів	на 1000 жінок 15-49 років		
2001	20423	8,2	31,6	1,1	10,2
2002	21227	8,6	32,9	1,2	11,0
2003	22326	9,2	34,8	1,2	10,7
2004	23343	9,6	36,5	1,3	10,8

Представляючи загальний коефіцієнт народжуваності, як добуток спеціального коефіцієнта народжуваності на частку жінок репродуктивного віку в населенні, можна з'ясувати, як впливає кожний із співмножників на зміну результату. Якщо б з 2001 р. по 2004 р. частка жінок не змінилася, а змінився тільки спеціальний коефіцієнт народжуваності, то загальний коефіцієнт склав би в 2004 р. – 9,6‰, що власне, і відбулося. Але, якби за ці роки не змінився спеціальний коефіцієнт народжуваності, а змінилася тільки частка жінок 15-49 років в населенні, то загальний коефіцієнт народжуваності склав би 8,4‰, тобто виявився менше фактичного на 1,2‰. Порівняння цих результатів розрахунків дозволяє зробити висновок, що збільшення загального коефіцієнта народжуваності було викликано виключно зростанням спеціального коефіцієнту.

Значно глибше уявлення про динаміку рівня народжуваності можна одержати за допомогою показників менш залежних від структурних чинників, зокрема коефіцієнта сумарної народжуваності. Досягнення більш високої народжуваності і поліпшення демографічної ситуації було б забезпечене при середньому значенні сумарного коефіцієнта народжуваності 2,3-2,4, і лише в тому випадку, якщо одночасно підвищилася і середня черговість народжень. Як показують дані табл. 1, сумарний коефіцієнт народжуваності в Одеській області зріс незначно і склав в 2004 р. – 1,3, що забезпечує відтворення населення лише на 61%. При цьому також не зросла в належному рівні середня черговість народження. Це викликано тим, що майже не збільшилася частка третіх і вищих народжень.

За аналізований період 61,7% зростання числа народжень є результатом збільшення числа перших народжень, ще 30,7% складає збільшення других народжень і лише 7,6% - збільшення числа третіх і подальших народжень.

Важливою характеристикою існуючого рівня народжуваності є розподіл жінок за черговістю народження (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл народжених за чергами народження в Одеській області, %

Рік	Черговість народження					
	перші діти	другі діти	треті діти	четверті діти	п'яті діти	шості та наступні
2001	58,2	31,5	6,4	2,0	0,9	1,0
2002	56,7	32,3	7,0	2,2	0,9	0,9
2003	57,6	31,7	6,7	2,2	0,9	0,9
2004	58,1	31,1	7,0	2,0	0,9	0,9

Дані таблиці показують, що частка перших дітей практично не змінилась і склала в 2004 р. - 58,1% всіх народжень, частка других дітей трохи зменшилась і становила – 31,1%, а третіх трохи зросла.

За період з 2001 по 2004 рр. народжуваність підвищилась в усіх вікових групах, що наочно представлено на рисунку 1.

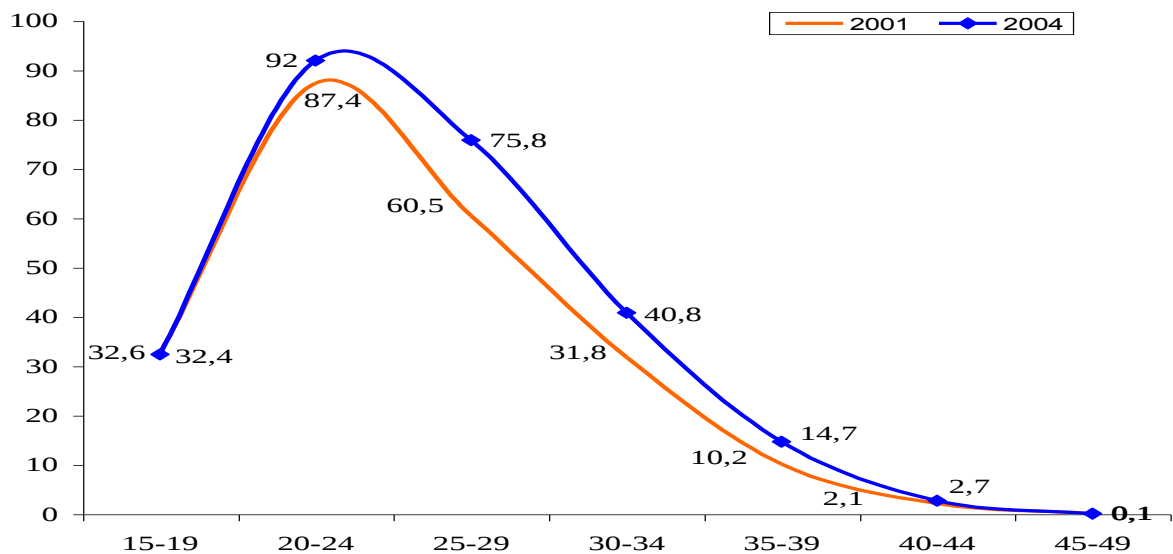

Рис. 1. Вікові коефіцієнти плідності жінок в 2001 і 2004 рр.

Найбільше підвищення спостерігається у жінок віком 25-29 років – на 25,3% та 30-34 роки – на 28,3%. Це той вік, коли здебільшого народжують другу або третю дитину. Але оскільки питома вага цих черговостей практично не змінилась, є підстави для висновку, що підвищення є результатом компенсації народжень, відкладених в період економічної кризи.

Аналіз розподілу народжень за віком матері показує, що протягом досліджуваного періоду важливою особливістю повікової народжуваності є все більша її концентрація в молодих вікових групах (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл народжень за віком матері в Одеській області, %

Рік	Вік матері						
	19 років та молодше	20-24 роки	25-29 років	30-34 роки	35-39 років	40-44 роки	45 років та старше
2001	15,2	39,1	27,5	13,5	4,7	0	0
2002	13,9	38,0	28,4	13,8	4,9	1,0	0
2003	13,6	36,6	28,5	14,8	5,3	1,1	0
2004	13,0	36,0	29,1	15,5	5,3	1,1	0

Переважає більшість дітей (78,1% у 2004 р.) народжуються жінками до 30 років. Відносно висока народжуваність у жінок наймолодшого дітородного віку зберігається в зв'язку з тим, що певну роль тут відіграє прагнення в умовах укоріненості установки на малодітну сім'ю в ранньому віці народити дітей, щоб потім сконцентрувати зусилля на підвищенні освітнього і професійного рівня, соціального статусу.

Додаткову і дуже важливу інформацію про динаміку народжуваності можна одержати шляхом диференціювання сумарних коефіцієнтів народжуваності за черговістю народження дітей у матері. Діти різної черговості народжуються і в різному віці своїх матерів, і в різних економічних умовах життя сім'ї. Розрізняється і мотивація народження дітей різної черговості.

Як демографічний метод оцінки стану і динаміки народжуваності, структуризація сумарного коефіцієнта народжуваності за черговістю народження має дуже велику перевагу. Це пов'язано з інформацією, яку дають сумарні коефіцієнти народжуваності перших дітей. Динаміка даного коефіцієнта майже цілком визначається змінами вікової структури жіночого населення і рівнем укладання перших шлюбів.

В реальних поколіннях коефіцієнт народжуваності первістків не може перевищувати 1,0. Більш того, цей показник не може досягти навіть і 1,0, тому що частина шлюбів залишаються безплідними. Практично, в реальних поколіннях величина сумарного коефіцієнта народжуваності первістків коливається, залежно від рівня безплідності, в межах між 0,90–0,95.

В умовних же поколіннях величина сумарного коефіцієнта народжуваності первістків може відхилятися від 0,90–0,95 в будь-яку сторону і саме ці відхилення несуть в собі важливу інформацію про причини зміни народжуваності. Перевищення величини коефіцієнта над 0,95 свідчить про структурні зрушення в календарі народження первістків, про акумуляцію народжень первістків у декількох суміжних реальних поколіннях жінок в одному календарному періоді. Якщо ж, навпаки, величина сумарного коефіцієнта народжуваності відхиляється від 0,90 в меншу сторону, то це свідчить про протилежні зрушення в календарі народження.

Розглянемо динаміку сумарних коефіцієнтів народжуваності, диференційованих за черговістю народження дітей у матері в Одеській області за період з 2001 по 2004 рр. (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності в Одеській області, диференційованого за черговістю народження дітей у матері, 2001 – 2004 рр.

Рік	Сумарний коефіцієнт народжуваності, всього	в тому числі за черговістю народження дітей у матері				
		першими	другими	третіми	четвертими	п'ятьми та наступними
2001	1,124	0,646	0,354	0,072	0,027	0,024
2002	1,179	0,666	0,384	0,083	0,026	0,021
2003	1,238	0,706	0,397	0,084	0,028	0,023
2004	1,293	0,746	0,406	0,091	0,026	0,023

Як показують дані таблиці з 2001 р. загальна величина сумарного коефіцієнту народжуваності почала збільшуватися. Коефіцієнт народжуваності первістків також продовжував зростати і в 2004 р. він склав 0,746, що свідчить про зрушення в календарі народжень, його «розтягуванні» внаслідок зниження рівня шлюбності, зростання середнього віку вступу жінок до шлюбу, відкладання народження первістків і взагалі про широке розповсюдження внутрішньосімейного регулювання народжуваності у всього населення.

В той же час коефіцієнти третьої і старших черговостей народження впродовж даного періоду залишалися фактично без змін. Тим часом, саме коефіцієнти народжуваності третіх і вищих порядків черговостей найбільш повно демонструють динаміку народжуваності, так як вони практично не залежать від структурних факторів.

На величину показників народжуваності, як відомо, великий вплив має рівень шлюбності, оскільки основна частка народжень в нашій країні припадає на матерів, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. В 2004 р. відмічен спад числа вступаючих в шлюб в порівнянні з 2001 р. – на 9,3%, а з 2003 р. – на 21,8%. Скорочення нових шлюбних пар в ситуації, коли всі подружжя в основному бажають мати першу дитину і

не відкладають її народження на довгий термін, саме по собі повинно було викликати скорочення чисельності народжених в 2004 р. і вплинути, перш за все, на появу дітей першої черговості.

Проте в 2004 р. в Одеській області на частку первістків довелося 70,5% загального приросту. Отже, підвищення народжуваності в значній мірі пов'язане не зі зростанням числа сімей, а із збільшенням позашлюбної народжуваності. Підтвердженням цього є збільшення частки дітей, народжених жінками, які не перебувають в зареєстрованому шлюбі за аналізований період на 11,3% (у 2004 р. вона склала 24,6% всіх народжень). Розповсюдження такого явища, як позашлюбна народжуваність, є одним з тих сучасних демографічних викликів, який потребує відповідної реакції суспільства, держави і в першу чергу, корекції соціально-демографічної політики. Але необхідно відмітити, що останнім часом спостерігається позитивна тенденція збільшення кількості зареєстрованих шлюбів. В 2005 р. в області зареєстровано 16954 шлюби, що на 17,5% більше ніж в попередньому, несприятливому для шлюбу високосному році, що повинно позитивно вплинути на народжуваність. Однак, на жаль, на сьогоднішній день шлюбні пари все частіше обмежуються однією дитиною або взагалі залишаються бездітними.

На наш погляд, основні причини, які впливають на рішення про кількість дітей полягають в наступному:

- низький рівень життя, а точніше його розрив з сформованими життєвими стандартами;
- відсутність стабільності і перспективи у молоді, з погляду роботи, можливості за рахунок цього забезпечити своє майбутнє і майбутнє своїх дітей;
- зміна соціального статусу жінки, розширення сфери її інтересів, підвищення рівня освіти, що веде до збільшення зайнятості і орієнтації на позасімейні інтереси;
- діти перестали бути основою сімейного благополуччя;
- несприятлива житлова ситуація.

Проведене в статті дослідження динаміки і структури народжуваності, визначення впливу чинників на її рівень, дозволяє зробити висновок, що в даний час хоча і відмічаються позитивні тенденції, але для вирішення проблеми народжуваності необхідний комплексний підхід до проведення демографічної політики. Кажучи про цей принцип ми маємо на увазі необхідність одночасного проведення цілого комплексу заходів – від економічних до соціально-психологічних.

Останнім часом питання демографічної політики, та демографічна криза як проблемна ситуація в сучасному суспільстві почали усвідомлюватися владними структурами як актуальна, складна, гостра в політичному, практичному та науковому відношенні проблема.

Урядом України була розроблена «Концепція демографічного розвитку України на 2005-2015 рр.», яка визначає основні перспективи розвитку демографічних процесів та напрямки державної демографічної політики на зазначений період. Згідно цієї концепції в сфері народжуваності, до 2006 р. найбільш імовірною буде консервація сумарного коефіцієнту народжуваності на сучасному рівні – 1,2 дитини у розрахунку на одну жінку. Тільки після цього за умов зміни репродуктивних установ можна розраховувати на його підвищення до 1,3 – 1,4 [4, с.480-481]. Однак, демографічна політика, розроблена концепцією, складається лише з окремих малоефективних заходів і не є комплексною.

Одним з заходів стимулювання народжуваності стало збільшення допомоги при народженні дитини майже в 5,5 разів. З 1 квітня 2005 р. сім'ям при народженні дитини

виплачується державна допомога в розмірі 8500 грн. У нас є всі підстави припустити, що цей інструмент демографічної політики не зможе змінити загальну несприятливу ситуацію. Оскільки, як показує історичний досвід багатьох країн, збільшення допомоги на дітей, як інструмент демографічної політики, навіть в некризових умовах має короткочасний ефект. Цей же досвід свідчить, що немає сенсу стимулювати народження дітей будь-яких черговостей, у тому числі і первістків. Первістків народжують зазвичай в молоді роки, від народження хоча б однієї дитини рідко відмовляються. Потреба ж в дітях більш високої черговості не така, як потреба в первістку, вона послаблюється дією чинників іншого порядку. Крім того, зазначена сума лише незначно покриває витрати, які пов'язані з утриманням та вихованням дитини в сучасних умовах.

Взагалі, недоцільно вважати збільшення допомоги на дітей універсальним засобом стимулювання народжуваності. Ми вважаємо, що даний захід має певне значення в усуненні соціальної нерівності, тобто в поліпшенні умов життя сімей, що мають дітей. Тому система сімейних допомог – важлива частина соціально-економічної політики держави. Але ми не згодні з тим, що вона може бути ефективним засобом демографічної політики в області стимулювання народжуваності. Збільшення допомоги при народженні дитини повинно зайняти своє місце в цілому комплексі заходів, сприяючих підвищенню народжуваності.

Безумовно, за допомогою окремих політичних інструментів деяким урядам іноді вдавалося уповільнити зниження народжуваності. Наприклад, за останні десятиліття Франція добилася певних успіхів, зосередивши увагу на «політиці третьої дитини». Однак, окрім значних фінансових заохочень працюючих матерів – щедрих сімейних допомог, податкових пільг, які значно зростали при народженні третьої дитини, по всій країні були створені безкоштовні яслі і дитячі сади, для школярів відкриті літні табори, відпочинок в яких в значній мірі субсидувався державою. В Україні необхідно створити таку соціальну, економічну і політичну обстановку, яка б сприяла народженню більшого числа дітей. І така обстановка може бути створена при поєднанні цілого комплексу заходів, направлених на досягнення цієї мети.

Виходячи з вищевикладеного, можна запропонувати такі основні напрями поліпшення демографічної політики в сфері народжуваності:

- посилити диференційованість соціальної підтримки сімей залежно від числа дітей в них, забезпечити пріоритетне стимулювання народження другої і особливо третьої дитини;
- допомоги на дітей, щоб вони стали ефективним засобом стимулювання народжуваності, необхідно встановити в розмірі не тільки компенсуючому, але і навіть перекриваючому витрати на них;
- створити сприятливі умови для раціонального поєднання жінками їх професійної зайнятості з материнством, вжити заходи щодо розвитку дошкільних дитячих закладів, підвищити доступ до них і знизити оплату;
- вдосконалити систему допомоги молодим сім'ям, що перебувають в зареєстрованому шлюбі, в поліпшенні житлових умов, зокрема, в виділенні субсидій, використанні механізму пільгового та іпотечного кредитування, створенні сімейних гуртожитків;
- сприяти розвитку сімейного бізнесу, фермерських господарств, оскільки наявність власного господарства призведе до збільшення потреби в дітях.

Подальші дослідження проблеми потребують, на наш погляд, зосередження зусиль на дослідженні регіональних аспектів демографічної політики, тому що багато

питань можливо та необхідно вирішувати лише на регіональному рівні. Здійснення заходів регіональної і державної політики повинне в сукупності забезпечити формування таких демографічних установок, які сприятимуть оптимізації відтворення населення.

Література

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Інститут економіки: За ред. В. Стешенко. – К., 2001. – 560 с.
2. Кваша А.Я. Демографическая политика в СССР. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 200 с.
3. Клупт М. Формирование демографической политики в современной России: социологический анализ // Социологические исследования. – 2003, - №12. – С. 108-117.
4. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Наук. Ред.: ак. Кураса І.Ф., ак. Пиріжкова С.І.; Держ. ком. статистики України; Ін-т демографії та соц. Досліджень НАН Укр. – К., 2004. – 558 с.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов. – М.: Нота Бене Медия Трейд Компания, 2003. – 344 с.
5. Демографическая политика в современном мире. Под ред. Вишневого А.Г. – М.: Наука, 1989 – 180 с.
6. Справочник. Одесса в цифрах, 2004 г.

Резюме

В статті на основі проведеного аналізу сучасних тенденцій рождаємості обоснована необхідність проведення демографічної політики. Визначені напрями та надані рекомендації щодо її удосконалення.